

Поліщук І.О.

Електоральна політологія в науковому дискурсі України

У статті розглянуто основні роботи з проблем електоральної політології, які останнім часом надруковано в Україні. Подано їх експрес-аналіз із точки зору конкретного внеску того чи іншого вченого в розвиток електоральної політології як перспективного напрямку вітчизняної політичної науки. Зроблено висновок, що в подальшому електоральна політологія має всі шанси виокремитися в більш-менш самостійну дисципліну в межах комплексу політичних досліджень.

Ключові слова: електоральна політологія, виборчий процес, політична наука, Україна, дослідження.

В статье рассмотрены основные работы по проблемам электоральной политологии, которые в последнее время опубликованы в Украине. Подается их экспресс-анализ с точки зрения конкретного вклада того или иного ученого в развитие электоральной политологии как перспективного направления отечественной политической науки. Сделан вывод, что в дальнейшем электоральная политология имеет все шансы выделиться в более-менее самостоятельную дисциплину в рамках комплекса политических исследований.

Ключевые слова: электоральная политология, избирательный процесс, политическая наука, Украина, исследования.

The article outlines the main work on electoral politics, which have recently been published in Ukraine. The political reality in Ukraine marked a transitional and transformational nature. The purpose of this transformation is to establish rule of law and democracy and corresponding political culture. In Ukraine's independence system of democratic practices and procedures have not yet fully formed, as well as the system of political institutions of a democratic state. Study Political Technologies is today one of the topical areas of political science, despite numerous electoral information flows. Elections – one of the leading institutions of legitimizing democratic political system and therefore is a significant event in the life of the Ukrainian state. Their importance to the citizens as to the source of popular sovereignty as evidenced by its massive campaign, and extraordinary attention to it on the part of the media. In this context, particular importance is attached scientific reflection of the electoral process, which has recently received features institutionalization within the electoral political science.

Key words: electoral political science, electoral process, political science, Ukraine, research.

УДК 324:321.74

Поліщук І.О.,
доктор політичних наук,
професор кафедри соціології
і політології
Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого

Постановка проблеми. Політична реальність в Україні відзначається перехідним і трансформаційним характером. Метою такої трансформації є становлення принципів правової й демократичної держави, справжнього народовладства та відповідної політичної культури суспільства. В Україні часів незалежності систему демократичних практик і процедур ще остаточно не сформовано, як і систему політичних інституцій демократичної держави. Тому дослідження політичних технологій на сьогодні є одним з актуальних напрямів політичної науки з огляду на численні електоральні інформаційні потоки. Вибори – один із провідних інститутів легітимації демократичної політичної системи, тому вони є значною подією в житті української держави. Їх значущість для громадян як для джерела народного суверенітету підтверджується як масовістю виборчої кампанії, так і надзвичайною увагою до неї з боку засобів масової комунікації. У цьому контексті особливої ваги набуває наукова рефлексія виборчого процесу, яка останнім часом отримала риси інституалізації в межах електоральної політології.

Мета статті полягає в розгляді й проведенні експрес-аналізу найбільш помітних досліджень, які останнім часом було здійснено вітчизняними науковцями в галузі електоральної політології.

Виклад основного матеріалу. Однією з перших робіт вітчизняних учених, яку повністю присвячено проблемі електоральної культури, було

наукове дослідження О. Князевої «Електоральна поведінка як соціокультурне явище» [1]. Використовуючи соціологічний підхід, автор визначає основні об'єктивні й суб'єктивні фактори, які впливають на поведінку виборців, надає типологію електоральної поведінки тощо. Найрізноманітніші аспекти виборчої проблематики, у тому числі якісні трансформації в політичній культурі виборців різних регіонів України, за підсумками декількох виборчих кампаній розглядаються вітчизняними науковцями (В. Грищенком, О. Радченком та іншими) у колективній монографії «Регіоналізація і вибори як засоби удосконалення владних відносин в Україні: теорія і практика» [2].

На початку 2003 р. вийшла монографія відомих вітчизняних політологів І. Кресіної та Є. Перегуди «Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми» [3]. Автори прискіплю проаналізували результати парламентських виборів в Україні за весь період незалежності (вибори 1994 р., 1998 р., 2002 р.). Поряд із глибоким аналізом результатів виборів вчені торкаються проблеми реформування виборчого законодавства в країні та реформи політичної системи. Розглянуто також проблеми участі політичних партій України в парламентських виборах періоду незалежності. Зроблено спробу концептуалізації самодостатності політичних структур, моделей агітації електорату. Важливим внеском у розробку теми став аналіз еволюції особливостей передвиборчих кампаній у

взаємозв'язку з тенденціями соціально-економічного розвитку українського суспільства.

Великий інтерес становить дисертація О. Чемшита «Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі» [4]. У ній досліджено закономірності демократичного процесу в політичних системах, що виникають під впливом змін ступеня задоволеності інтересів суспільства та основних соціальних груп. Розкрито мотиви політичної участі та її вплив на стабільність сучасних політичних систем. На підставі отриманих істотних ознак демократичної якості соціальних систем сформульовано визначення політичної участі, її конвенційної й неконвенційної версій. Процес демократичного політичного розвитку трактується як рух національної політичної системи від неоптимального співвідношення політичних потужностей держави й громадянського суспільства до оптимального. Окреслено сукупність проблем національного модернізаційного процесу в Україні, сформульовано низку пропозицій щодо його оптимізації з позиції управління співвідношенням «влада – політична участь».

Вагомий внесок у становлення вітчизняної партології, висвітлення процесу структурного оформлення й еволюції політичних партій, у тому числі розкриття виборчої природи цих політичних суб'єктів, зробив М. Примуш у дисертації «Політичні партії: механізми інституціоналізації і структурної трансформації» [5]. У цій роботі автор проаналізував досвід функціонування політичних партій у консолідованих демократіях та запропонував цікаві рекомендації для вітчизняного політикуму щодо оптимізації партійного будівництва в Україні.

Цікаву проблему розглядає у своїй роботі «Політична мова як засіб маніпулятивного впливу» В. Петренко [6]. Автор аналізує специфіку взаємодії мови й політики та з'ясовує коло основних проблем, які складають теоретико-політологічний і практико-прикладний зміст досліджень політичної мови, визначає суть та основний зміст поняття «політична мова». У роботі розкрито роль і значення політичної мови як ефективного засобу маніпулятивного впливу. Учений доводить, що політична мова має значний маніпулятивний потенціал, який найбільш повно реалізується в політичних міфах і стереотипах, у політичній рекламі й пропаганді, у функціонуванні засобів масової інформації та публічному мовленні політичних діячів. В. Петренко аналізує основні аспекти мовно-маніпулятивної діяльності сучасних політиків, обґрунтовує визначальну роль засобів масової інформації в мовному політичному маніпулюванні, визначає заходи, які повинні сприяти його обмеженню в українському суспільстві.

Чи не єдиною фундаментальною працею, яку безпосередньо присвячено всебічному вивченню феномена електоральної культури, є дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук «Електоральна культура: політологічний аналіз» російського дослідника І. Гомерова (м. Новосибірськ) [7]. У цій роботі міститься цікава версія осмислення суті, побудови, способів функціонування електоральної культури, її місця й ролі в структурі політичної культури та виборчому процесі. І. Гомеров у межах підходу системно-архітектурного моделювання запропонував робоче визначення та власну концепцію електоральної культури, увів поняття «електоральні орієнтації», узагальнив наявні в науковій літературі засоби моделювання політичних виборів, електорального середовища, виокремив психологічні, економічні, політичні, духовні фактори, які впливають на вибір електорату. Дослідник також виявив найбільш характерні для сучасної електоральної культури іміджі претендентів на виборні посади, життєвий цикл таких конструктів, проаналізував базові моделі просування кандидатів на політичному ринку, розробив відповідні рекомендації щодо проектування, стратегічного планування електоральних кампаній у транзитивних (перехідних) суспільствах. Учений розглядає електоральну культуру як систему, яка моделює іншу систему – політичні вибори. При цьому він розуміє під моделюванням певну функцію однієї системи (електоральної культури) щодо іншої системи (політичних виборів): «Суть цієї функції полягає в тому, що одна система (електоральна культура) представляє (заміняє, заступає) іншу систему (політичні вибори) таким чином, що між системою, яка представляє (заміняє, заступає), та системою, яку представляють (заміняють, заступають), політичними виборами встановлюється подібність (відповідність) за низкою найбільш істотних ознак» [7, с. 25].

Ґрунтовно займається вивченням електоральної культури російських громадян учений Гарвардського університету В. Гельман. У лекції «Політична культура, масова участь та електоральна поведінка. Росія в порівняльній перспективі» вчений розкриває, яким чином політична культура впливає на діяльність росіян у політичному процесі, їхній електоральний вибір та активність у виборчих кампаніях. Про трансформаційні процеси в електоральній культурі росіян ідеться в його спільній з В. Єлезаровим роботі «Установчі вибори» в контексті російської трансформації» [8].

У вітчизняному суспільствознавстві цікавій для нас науковій проблемі присвячено дисертацію «Електоральна культура населення України в умовах трансформації суспільства» Б. Ідрісова [9]. У ній досліджується становлення електоральної культури громадян України. Автор зробив висновок, що електоральна культура суспільства, яка

трансформується, є динамічною єдністю знання, розуміння суті, змісту демократичних виборів усіма учасниками виборчого процесу, реально відображає стан засвоєних зразків і норм поведінки.

Спеціально займається вивченням проблеми електоральної культури О. Зубченко [10; 11]. У своїх роботах науковець пропонує власну дефініцію поняття «електоральна культура», аналізує його структурні аспекти, розкриває особливості розвитку культури політичних виборів у перехідних суспільствах.

Суміжні проблеми розглядаються в дисертаціях С. Білоусова [12], А. Литвина [13] та Ю. Остапця [14]. Названі вчені концентрують увагу на соціокультурних факторах електоральної поведінки, які детермінуються регіональними особливостями розвитку сучасної України.

Інноваційним для вітчизняної політичної науки проблемам поведінки виборців присвячено дисертацію О. Локаш «Вплив несвідомого на формування політичного простору» [15]. Дослідник розглядає виникнення й розвиток категорії «несвідоме» в політичній науці, виділяє основні класи проявів несвідомого в таких структурних компонентах політичного процесу, як політична соціалізація, політичний міф, політична культура та ідеологія, форми поведінки й методи ухвалення рішень у політиці. Аналізується вплив проявів несвідомого в українській політиці, зокрема, стохастичних та організаційних факторів громадського життя.

Лідерський ресурс електоральних кампаній досліджується в дисертації Н. Лікарчук «Формування іміджу політичного лідера в процесі виборчої кампанії» [16]. Автор наголошує, що формування іміджу політика повинне здійснюватись у межах узгодженого стратегічного плану проведення передвиборчої кампанії та мати суто технологічний характер. Політичний маркетинг, менеджмент, реклама, паблік рілейшнз та пропаганда розглядаються як технології створення іміджу лідера.

Р. Старовойтенко у своєму дослідженні «Імідж політичної партії як чинник електорального вибору» [17] звертає увагу на важливість і стратегічне значення для розвитку електоральної культури в транзитивних соціумах комплексного іміджевого ресурсу політичної сили – суб'єкта виборчої кампанії, аналізує основні іміджеві характеристики провідних політичних партій в Україні та ефективність їх символічних конструкцій.

Комплексні оцінки сучасної культури українського електорату в контексті президентських виборів 2004 р. та подій, що з ними пов'язані, містить колективна робота вітчизняних та іноземних політологів «Президентські вибори й Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні» [18]. Німецький політолог О. Хілленбранд, наприклад, наголошує: «Демократичні вибори

самі по собі не є достатніми для функціонування демократії. Без наявності демократичної культури вибори можуть дати можливість переможцям шляхом використання державних ресурсів усунути переможених від участі в органах влади та процесів прийняття рішень» [18, с. 12–13].

Серед робіт, присвячених вивченню фундаментальних основ електорального процесу, зокрема, місця й ролі в ньому політичних партій як важливих інститутів представницької демократії, варто назвати дослідження львівських політологів А. Романюка та Ю. Шведа «Партії та електоральна політика» [19]. Прикметно, що наукова рефлексія щодо особливостей електорального процесу в транзитивних суспільствах триває та є одним із найбільш перспективних напрямів політичної науки.

Системний розгляд політичних технологій у перехідних соціумах здійснює Д. Наріжний у праці «Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві» [20]. Учений аналізує технології маніпулювання, впливу та панування, роль політичного міфу в управлінській діяльності, виявляє основні різновиди маніпуляцій свідомістю виборців. Автор пропонує власну класифікацію PR-технологій, розкриває технології формування інформаційної відкритості системи політичного управління в транзитивному суспільстві, визначає особливості управління політичним маркетингом у ході виборчих кампаній та суть індустрії політичної інженерії. Він здійснює систематизацію наявних у сучасній політичній науці концепцій і теоретичних підходів до політичних технологій.

Заслугує на увагу також дисертація К. Черкашина «Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах» [21]. У цьому дослідженні вивчається проблема екологічного структурування електоральної підтримки основних політичних сил у регіонах України. Аналізуючи виборчі кампанії 1998–2002 рр. в Україні, науковець робить висновок про те, що реалізована електоральна поведінка громадян характеризувалася високим рівнем стійкості, а основне (первинне) розмежування виборців відбувалося за регіональною ознакою, в основі якої лежало східно-західне політико-культурне розшарування.

Технологічний аспект проведення виборчих кампаній у Верховну Раду України різнобічно розкривається в дисертації Л. Кочубей «Виборчі технології в Україні (за досвідом парламентських виборів)» [22]. Дослідник пропонує власну класифікацію політичних технологій, які застосовуються в ході проведення виборчих кампаній в український парламент; розглядає, яким чином позначилося впровадження пропорційної виборчої системи закритих списків на технологічному оснащенні суб'єктів електоральної кампанії; проводить

цікаві паралелі з іншими країнами, які лише стають на шлях демократії. Автор окреслює комплекс чинників, які суттєво впливають на структурування електорального простору України та мають враховуватися під час розробки технологій ведення виборчої боротьби. У роботі виділено декілька гіпотез, які пояснюють мотиви голосування електорату, проаналізовано місце й роль політичних ідеологій у впливі на електоральний вибір громадян, громадську думку у виборчому процесі. Л. Кочубей зробила цікаві висновки щодо існування певних тенденцій у поведінці українського електорату.

Приємно констатувати, що не пасе задніх у розвитку електоральної політології також харківська політологічна школа, про що свідчить успішний захист Т. Моторнюк дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук «Виборчі технології у сучасному електоральному процесі України: рецепція досвіду США». Автор запропонувала перспективний методологічний підхід до вивчення електорального процесу, який описується в межах маркетингово-ресурсної парадигми. Вона здійснила комплексний політологічний аналіз виборчих технологій у сучасному електоральному процесі України та простежила рецепцію технологічного арсеналу США у вітчизняній політичній практиці. У дисертації було вивчено концептуальні уявлення про сутність і роль виборчих технологій як чинника демократії, розглянуто основні етапи еволюції та визначено класифікацію виборчих технологій, простежено виникнення й становлення виборчих технологій в Україні. Окремо Т. Моторнюк проаналізувала виборчі технології основних кандидатів у президенти у виборчій кампанії 2010 р. в Україні [23].

Різні питання, пов'язані з електоральним процесом, вивчають М. Авксентьєв, В. Кипень, Л. Амджадін, Ю. Привалов, Т. Андрущенко, Н. Аржанов, О. Балакірева, О. Валєвський, А. Балашова, С. Баліков, О. Барабаш, О. Воробйов, С. Кальченко, В. Ковтунець, О. Барановський, С. Барзілов, Б. Бахтєєв, І. Бекешкіна, А. Біденко, А. Білоус, І. Бінько, М. Варій, К. Ващенко, О. Винников, Л. Чорний, І. Вілента, О. Вознесенська, О. Черепанов, О. Куценко, О. Радченко, О. Вишняк, І. Гавриленко, Г. Гаврилов, Н. Гаєва, В. Галиновський, Є. Кулєшова, С. Галушко, В. Головченко, В. Гончарук, Г. Грачов, В. Гречанінов, А. Григоренко, Л. Гриненко, О. Грязнова, Р. Давидов, Ю. Делія, А. Федорова, Т. Демко, О. Дергачов, А. Джабасов, Т. Джига, Н. Дзюба, В. Долежан, С. Василюк, В. Дубицька, М. Тарарухіна, Д. Дуцик, В. Жадько, І. Жданов, П. Жук, Л. Залізник, В. Замніус, Д. Котляр, А. Євгенєва, О. Заярна, Е. Зеленіна, А. Зінченко, Ф. Ільєсов, К. Калінін, В. Кампо, В. Карасьов, З. Карпенко, Д. Катков, Є. Корчиги, Ю. Ключковський, Р. Князєвич, М. Коваль, О. Ковальчук, А. Колпаков, О. Кордун, Р. Павленко, Н. Костенко, П. Кралюк,

Ю. Краснокутська, М. Кузьменкова, А. Куртов, А. Купцов, А. Кинєв, Л. Леонтєєва, В. Лисенко, О. Литвиненко, Н. Лігачова, Ю. Літвінова, В. Луговська, Є. Лук'яненко, О. Мазур, А. Максимов, Р. Макасова, М. Малишев, Г. Малкіна, В. Малярчук, М. Маркуш, Р. Марутян, Є. Мелєшкіна, М. Мельник, О. Мех, О. Михайлич, М. Мищенко, О. Назаренко, Дж. Наполітан, А. Некряч, О. Нельга, С. Новіков, А. Новокрещенов, Л. Новохатько, В. Парсяк, О. Петришин, О. Петров, М. Побокин, О. Покальчук, О. Радченко, М. Ставнійчук, Н. Хома, І. Шкурат, Ю. Яновська та інші науковці.

Проте сьогодні існує певна прогалина в порівняльних дослідженнях культури політичних виборів у пострадянських країнах. Це унеможливорює створення ефективних науково обґрунтованих стратегій щодо інтеграційних перспектив посткомуністичної України, оцінки ризиків для нашої молоді незалежної держави в тих чи інших об'єднаних проектах. Дослідження політико-культурних чинників в електоральних процесах України, Польщі та Росії дозволить діагностувати політичні режими цих країн на демократичність та визначити міру привабливості для України інтеграційних проектів, так чи інакше пов'язаних із цими країнами в контексті європейського вибору.

Висновки. Таким чином, електоральна політологія в Україні й Росії з розвитком демократичного процесу отримала потужний імпульс для подальшого вдосконалення, чим скористалися багато дослідників, які вчасно переорієнтувалися на цей досить ліквідний напрям наукових пошуків. Надалі електоральна політологія має всі шанси виокремитися в більш-менш самостійну дисципліну в межах комплексу політичних розвідок.

Перспективним напрямом подальших досліджень є здійснення компаративістського аналізу праць вітчизняних і західних політологів у галузі електоральної політології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Князєва О. Електоральна поведінка як соціокультурне явище : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / О. Князєва ; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 1996. – 24 с.
2. Регіоналізація і вибори як засоби удосконалення владних відносин в Україні: теорія і практика : [монографія] / [В. Лісничий, В. Грищенко, О. Радченко та ін.] ; за заг. ред. В. Лісничого. – Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2003. – 580 с.
3. Кресіна І. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми / І. Кресіна, Є. Перегуда. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2003. – 368 с.
4. Чемшит О. Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі : автореф. дис. ... докт. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути

та процеси» / О. Чемшит ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 37 с.

5. Примуш М. Політичні партії: механізми інституціоналізації і структурної трансформації : автореф. дис. ... докт. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / М. Примуш ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2002. – 32 с.

6. Петренко В. Політична мова як засіб маніпулятивного впливу : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. Петренко ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 16 с.

7. Гомеров И. Электоральная культура: политологический анализ : автореф. дисс. ... докт. полит. наук / И. Гомеров ; Московский гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 1995. – 38 с.

8. Гельман В. «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации / В. Гельман, В. Елезаров // Первый электоральный цикл в России (1993–1996) / общ. ред. : В. Гельман, Г. Голосов, Е. Мелешкина. – М. : Весь мир, 2000. – С. 13–43.

9. Ідрісов Б. Електоральна культура населення України в умовах трансформації суспільства : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Б. Ідрісов ; Ін-т соціології НАН України. – К., 2006. – 14 с.

10. Зубченко А. Исследование политических ориентаций и электоральных предпочтений в период избирательной кампании / А. Зубченко // Новая парадигма. – 2002. – Вып. 26. – С. 97–111.

11. Зубченко О. Електоральна культура: поняття, сутність, структура / О. Зубченко // Грані. – 2005. – № 2. – С. 77–82.

12. Білоусов С. Об'єктивна основа і суб'єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується (на матеріалах Південно-Східного регіону України) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С. Білоусов ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 19 с.

13. Литвин А. Соціокультурні чинники електоральної поведінки українських виборців : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / А. Литвин ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 19 с.

14. Остапеч Ю. Регіональні особливості парламентських виборів в Україні в умовах трансформації політичної системи суспільства (на прикладі Закарпатської області) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» /

Ю. Остапеч ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2004. – 19 с.

15. Локаш О. Вплив несвідомого на формування політичного простору : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. Локаш ; Одеська нац. юрид. академія. – О., 2001. – 20 с.

16. Лікарчук Н. Формування іміджу політичного лідера в процесі виборчої кампанії : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Н. Лікарчук ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 21 с.

17. Старовойтенко Р. Імідж політичної партії як чинник електорального вибору : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Р. Старовойтенко ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 19 с.

18. Хілленбранд О. Ефективне управління та досягнення консенсусу як умова демократичних змін / О. Хілленбранд // Президентские выборы и Оранжевая революция: влияние на трансформационные процессы в Украине / под ред. Г. Курта и др. – К. : Фонд им. Фридриха Эберта, 2005. – С. 7–33.

19. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів : ЦПД «Астролябія», 2005. – 348 с.

20. Наріжний Д. Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Д. Наріжний ; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2004. – 19 с.

21. Черкашин К. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / К. Черкашин ; Таврійський нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2005. – 19 с.

22. Кочубей Л. Вибірчі технології в Україні (за досвідом парламентських виборів) : автореф. дис. ... докт. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Л. Кочубей ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2006. – 39 с.

23. Моторнюк Т. Вибірчі технології у сучасному електоральному процесі України: рецепція досвіду США : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Т. Моторнюк ; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2011. – 20 с.